

duğu söylenen, Nizâm-ı Cedîd'i savunma amacıyla yazılmış *Hulâsatü'l-kelâm* olup *Koca Sekbanbaşı Risâlesi* adıyla bilinmektedir. Cumhuriyet devrinde kaleme alınmış, risâle adını taşıyan eserlerin en meşhuru Said Nursî tarafından 1926-1949 yılları arasında hazırlanan *Risâle-i Nûr Külliyyatı'dır. Sözler, Mektûbât, Lem'alar, Şualar* adını taşıyan dört eserde toplanmış 130 parçadan oluşan bu külliyyat, aynı zamanda türün mektup şeklinden geçişlere uğradığı değişiklikleri de aksettiren önemli bir örneklerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Müneccim, *Risâle fi'l-mûsîkâ* (nşr. Yûsuf Şevki), Kahire 1976, s. 189; *Keşfü'z-ẓunûn*, I, 840-910; *Osmanlı Müellifleri*, III, 61-69; Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1943, s. 34-35, 49, 204-205; ayrıca bk. İndeks, *İzâhu'l-mektûn*, II, 432-439; Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1973, I, 162, 170, 197, 262, 290, 495; Özege, *Katalog*, IV, 1466-1483; Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 218, 230, 234; a.m.f., "Katalog", *DİA*, XXV, 25-27; Ahmet Hakkı Turabi, *el-Kindî'nin Musîki Risâleleri* (yüksek lisans tezi, 1996), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 38-62; a.m.f., "Kindî, Ya'kûb b. İshak", *DİA*, XXVI, 58-59; Hasan Duman, *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu, 1828-1928*, Ankara 2000, II, 704-706; Hatice Aynur, *Üniversitelerde Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları*, İstanbul 2005, bk. Dizin; Pakalın, III, 50; Dihhudâ, *Luğatnâme* (Muîn), VII, 10585; "Risâle", *TDEA*, VII, 336-337; Ramazan Şeşen, "Câhiz", *DİA*, VII, 22-23; Cemil Akınar, "Fethullah eş-Şirvânî", a.e., XII, 466; Ömer Faruk Akün, "Koçî Bey", a.e., XXVI, 146-148; Kemal Beydilli, "Matbaa", a.e., XXVIII, 107; Rıza Kurtuluş, "Matbaa", a.e., XXVIII, 110; a.m.f., "Mektup", a.e., XXIX, 16-17; Turgut Kut, "Matbaa", a.e., XXVIII, 112; Tahsin Özcan, "Mehmed Efendi, Lâlezârî", a.e., XXVIII, 456; Nebi Bozkurt, "Mektup", a.e., XXIX, 13-14; İsmail Durmuş, "Mektup", a.e., XXIX, 14-16; M. Orhan Okay, "Mektup", a.e., XXIX, 17-18; Ahmet Yılmaz, "Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin", a.e., XXXII, 114.

MUSTAFA UZUN

er-RİSÂLE

(الرسالة)

Ebû Hanîfe'nin

(ö. 150/767)

akaide dair risâlesi.

Tam adı *Risâletü Ebî Hanîfe ilâ 'Osmân el-Bettî 'âlimi ehli'l-Başra'dır. Baş tarafında yer alan, Hüsameddin Hüseyin b. Ali es-Sıgnakî ile başlayıp Ebû Yûsuf ile İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye varan rivayet zinciri on dört kişiyi içermektedir. Risâle İbnü'n-Nedîm, Şehfûr b. Tâhir el-İsferâyînî, Ebû'l-Usr el-Pezdevî ve Bezzâzî gibi birçok âlimin yanı sıra Kâtib Çelebi, İ-*

mâil Paşa, Carl Brockelmann ve Fuat Sezgin tarafından Ebû Hanîfe'ye nisbet edilmiştir. Diğer risâleleriyle birlikte Ebû Hanîfe'nin bu risâlesini kelâm kitaplarındaki tertibe göre düzenleyip şerheden Beyâzî-zâde Ahmed Efendi, risâlenin tamamına Yûsuf b. Ali el-Cürcânî'nin *Hzânnetü'l-ekme'l*inin sonlarında ve Nâtıfî'nin *el-Ecnâs*'ında Ebû Hanîfe'ye nisbet edilerek yer verildiğini nakleder (*İşârâtü'l-merâm*, s. 22). Hatîb el-Bağdâdî, adlarını belirtmemekle birlikte Ebû Hanîfe'nin bazı eserler telif ettiğini bildirir (*Târîhu Bağdâd*, XIII, 338, 342). Bezzâzî, Taşkoprîzâde ve Zebidî bunu teyit ederek Ebû Hanîfe'yi kendi mezheplerinden göstermeye çalışan Mu'tezile'nin ona ait hiçbir eser bulunmadığını, *Risâletü Ebî Hanîfe* ile diğer dört risâlenin Ebû Hanîfe el-Buhârî'ye ait olduğunu öne sürdüklerini, bunu da sözü edilen eserlerin kendi mezheplerine karşı görüşler ihtiva ettiği için yaptıklarını söyler. Schacht'ın, *el-Âlim ve'l-müte'allim*'in Ebû Hanîfe'ye nisbet edilmesinin yanlış olduğunu ileri sürerken dayandığı delillerden biri de ona izâfe edilen *el-Fıkhü'l-ebşaf* ile *er-Risâle*'nin üsluplarının farklı oluşudur, dolayısıyla Schacht *er-Risâle*'nin İmâm-ı Âzam'a ait olduğunu kabul etmektedir (bk. bibl.). Muhammed Eyyûb Ali, *er-Risâle*'nin Ebû Hanîfe'nin telif tarzında vücut bulan tek kitabı olduğu görüşünü savunur (*'Akide-tü'l-İslâm*, s. 105). Bu konuda araştırma yapan Ulrich Rudolph'un da benzer bir kanaat taşıdığı görülmektedir (*al-Mâturidi*, s. 31). *er-Risâle*'nin râvi zinciri içinde yer alan Alâeddin es-Semerkindî, Ebû'l-Muîn en-Nesefî ve Nusayr b. Yahyâ el-Fakîh gibi meşhur şahsiyetlerin *el-Fıkhü'l-ekber*'in de râvilerinden olması (*DİA*, XII, 544) söz konusu risâlenin Ebû Hanîfe'ye ait olduğu fikrini güçlendirmektedir. Ayrıca, Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen akaide dair beş eserin üslupları arasında değişik müellifler tarafından yazıldıklarını gösterecek derecede farklılıklar göze çarpmamaktadır. Bu eserlerde yer alan görüşler de birbirini destekleyici ve tamamlayıcı niteliktedir.

Dört beş sayfadan oluşan *er-Risâle*'nin muhtevasını giriş, iki bölüm ve netice olarak ele almak mümkündür. Eser, Hz. Peygamber'in ve ashabın mektuplarında görüldüğü gibi besmeleden sonra mektubu gönderenle gönderilen kişinin isminin kaydedilmesi, selâm, Allah'a hamd ve senâ ile başlar. Allah'a karşı saygılı ve itaatkâr olma öğüdünün ardından muhatabın kendisine yazdığı mektubun konusu zikredilir ki bu, Ebû Hanîfe'nin Mürcie'den olduğu ve müminin dalâlette bulunabileceği

kanaatini taşıdığı şeklindeki şâyiadan ibaretir. Daha sonra Kur'an'ın getirdiği, Resûl-i Ekrem'in davet ettiği ve ashabın izlediği yolun dışında kalan her iddianın kaçınılması gereken bir bid'at olduğu belirtilir.

Birinci bölüm eserin ana konusunu teşkil eden iman-amel münasebetine ve dolayısıyla amelde eksiği olan müminin (mürtebib-i kebîre) imandan çıkmış sayılacağı konusuna dairdir. Ebû Hanîfe, Kur'an'ın iman esaslarından başlamak üzere tedricen nâzil olduğunu, amele dair âyetlerin daha sonra geldiğini hatırlatarak imanla amelin ayrı hüviyetlere sahip bulunduğunu belirtir. Kur'an'da dalâlet kavramının "bilgisizlik" mânasında müminlere de nisbet edildiğine, iman esaslarını tasdik etmekten doğacak hidayetle farzları tasdik etmekten oluşacak hidayetin bir tutulamayacağına dikkat çeker. Ayrıca Hz. Ömer ile Hz. Ali için "emîrül-mü'minin" unvanı kullanılır. Halbuki bütün müminlerin farzların tamamını yerine getirdiklerinin düşünülmesi imkânsızdır. Hz. Ali ile Muâviye b. Ebû Süfyân arasında meydana gelen savaşta her iki grubun da haklı (hidayet üzere) olduğunun söylenmesi mümkün olmadığına göre nasıl bir hüküm verileceği sorulur, bunun yanında Hz. Ali'nin Muâviye taraftarları için "mü'minin" dediği hatırlatılır. Bu tür istidlâllerden sonra mesele şöylece özetlenir: İman etmenin yanında bütün dinî görevleri yerine getiren kimse cennetliktir; imanı da ameli de terkeden kimse cehennemliktir; iman etmekle birlikte amelde eksiği kalan kimse imandan çıkmış sayılmayıp böylesinin durumu Allah'ın adl veya lutuf sıfatlarının tecellisine bağlıdır. Allah dilerse bir süre azap eder, dilerse affedip doğrudan cennete koyar. Risâlenin ikinci bölümünde başta Hz. Ali olmak üzere ashop ve tâbiünden bazı kimselerin isimleri zikredilir ve onların da söz konusu edilen meselede aynı kanaati taşıdıkları belirtilir. Ebû Hanîfe, ikinci bölümün sonunda kendisinin de aralarında bulunmakla itham edildiği Mürcie'ye temas eder ve, "Mütedil yolu tutup sünnete bağlı olan kimselerin doğruları söylemeleri sebebiyle kindar insanlar tarafından Mürcî diye itham edilmesinde kendilerinin ne kabahati olabilir?" diye sorar. Eser, kendisine soru sormak suretiyle bu risâlenin yazılmasına vesile olan Basra âlimlerinden Osman el-Bettî'ye iltifat niteliğinde birkaç cümle, selâm, dua, Allah'a hamd, resûlüne salavatla sona erer.

er-Risâle, ashop döneminden itibaren belki de ilk defa tartışılmaya başlanan iti-

kadî meselelerden iman-amel ilişkisini konu edinen veciz bir eserdir. Müellif, problemin çözümünü araştırırken Kur'an'ın ve orada yer alan geçmiş peygamberlere ait anlayışların yanı sıra Resûlullah'ın sünneti ve ashabın anlayışını kaynak edinmiş, ayrıca her biri zekâ ürünü olan akfî istidlâller yürütmüştür. Eserin taşıdığı mektup üslûbu samimiyet, dostluk, sevgi ve fedakârlık örneklerini yansıtmaktadır. Bu üslûp muhtevanın Ebû Hanîfe'ye ait oluşunun belgesi niteliğindedir.

Eserin yazma nüshaları Kahire'de (Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye, Mecmua, nr. 64) ve İstanbul'da (Süleymaniye Ktp., nr. 587/11) mevcuttur. M. Zâhid Kevserî'nin verdiği bilgiye göre söz konusu eser, Ebû Hanîfe'nin diğer risâleleriyle beraber onun yaptığı neşirden yaklaşık bir asır önce İstanbul'da basılmış, daha sonra kendisi tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1368). Mustafa Öz, *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri* adı altında diğerleriyle birlikte bu risâlenin de Kevserî'nin Arapça neşrine ait metni ve Türkçe tercümesini neşretmiştir (İstanbul 1981). Beyâzîzâde Ahmed Efendi, Ebû Hanîfe'nin akaid risâlelerini *el-Uşûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe* başlığı altında bir araya getirmiş (nşr. ve trc. İlyas Çelebi, İstanbul 1416/1996), ardından bunları *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâtü'l-İmâm* adıyla şerhetmiştir (Kahire 1368/1949).

er-Risâle'nin kayıtlı bulunduğu Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde (nr. 587/10) "Ebû Hanîfe'nin Basra Kadısı Osman el-Bettî'ye Mektubu" başlığını taşıyan diğer bir risâle mevcuttur. "Allah'ın dininin mahiyeti ve keyfiyetinin neden ibaret olduğunu sormak üzere bana mektup yazmışsın, Allah'ın izniyle sana cevap veriyorum" ifadesiyle başlayan mektupta iman-amel münasebeti ele alınmıştır. Ancak rivayet zinciri taşımayan, metninde yer yer eksikler görülen, üslûp ve ifade açısından mükemmel olmayan bu nüshanın Ebû Hanîfe'ye aidiyeti muhtemel görülmemektedir. Nitekim bu konuda araştırma yapan Ulrich Rudolph da benzer bir sonuca varmıştır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Hanîfe, *Risâletü Ebî Hanîfe ilâ 'Oşmân el-Bettî* (nşr. M. Zâhid Kevserî), Kahire 1421/2001, s. 3-4, 6, 68-73; a.e. (nşr. M. Zâhid Kevserî, trc. Mustafa Öz, *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde), İstanbul 1981, s. 77-82 (Arapça metin, s. 65-70); *İmâm-ı Azam Ebu Hanîfe ve Eserleri* (haz. ve trc. Abdülvahap Öztürk), İstanbul 2004, s. 16, 119-130; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddüd), s. 256; Hatib, *Târihu Bağdâd*, XIII, 338, 342; İsfarayîni, *et-Tebsîr* (Kevserî), s. 113-114; Pezdevî, *Kenzü'l-*

üşûl, I, 8; Bezzâzî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, Beyrut 1401/1981, II, 122; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, II, 154-159; Keşfü'z-zunûn, I, 842; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâtü'l-İmâm* (nşr. Yüsus Abdürrezzâk), Kahire 1368/1949, s. 21, 22, ayrıca bk. M. Zâhid Kevserî'nin takdimi, s. 6, 12; a.mlf., *el-Uşûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe* (nşr. İlyas Çelebi), İstanbul 1416/1996, s. 14, 26, 32-33, 96-97, 106, 109, 110-112, 118; a.mlf., a.e.: *İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri* (trc. İlyas Çelebi), İstanbul 1996, s. 43-44, 50, 67-68, 71, 115, 121, 123, 124, 129; Zebîdî, *İthâfü's-sâde*, II, 13-14; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 287; M. Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, Kahire 1366/1947, s. 166, 175-177; *Hediyetü'l-'ârifîn*, II, 495; Sezgin, *GAS*, I, 418; J. Schacht, "An Early Murdjîite Treatise: The Kitâb al-'Alim wal-Muta'allim", *Oriens*, XVII (1964), s. 100-102; a.mlf., "Abû Hanîfa", *EP* (Fr.), I, 127; Muhammed Eyyûb Ali, "Akîdetü'l-İslâm ve'l-İmâm el-Mâtürîdî", *Dakka* 1404/1983, s. 99-105, 124-126; M. Zâhid Kevserî, *Te'nîbü'l-Haîb*, Beyrut 1410/1990, s. 150, 151, 174-176, 189, 222, 225; U. Rudolph, *al-Mâturîdî und die Sunnitische Theologie in Samarkand*, Leiden 1997, s. 31, 39-45; Şerafettin Gölcük - Adil Bebek, "el-Fikhü'l-Ekber", *DİA*, XII, 544, 545.

MUHAMMED ARUÇI

er-RİSÂLE

(الرسالة)

İmâm Şâfiî'nin

(ö. 204/820)

fıkıh usulüne dair eseri.

İmâm Şâfiî'ye fıkıh tarihinde müstesna bir konum kazandıran özelliklerden biri kendi adıyla anılan mezhebin kurucusu olması ise diğeri de fıkıh usulü hakkında günümüze ulaşmış ilk eserin sahibi olmasıdır. Bu eserin zamanımıza kadar gelen versiyonu "cedîd" diye anılan nihâf şekli olup Şâfiî'nin ilmî olgunluğunun zirvesine eriştiği Mısır döneminde (814-820) kaleme alınmıştır. *er-Risâle*'nin "kadîm" versiyonunun Mekke'de yazıldığına dair kayıtlar bulunmakla birlikte Bağdat'ta yazıldığı yönündeki bilgi daha doğru olmalıdır.

Bazı kaynaklarda *er-Risâle*'nin (ilk versiyonu) Abdurrahman b. Mehdî'nin (ö. 198/813-14) isteği üzerine kaleme alındığı ve mektup olarak gönderilmesinden dolayı "risâle" diye adlandırıldığı belirtilir (*er-Risâle*'nin eski ve yeni şeklinin kaleme alınış tarihleri hakkında bir değerlendirme için bk. Aybakan, s. 125-128). Böyle bir vesileyle yazılmış olsa bile *er-Risâle*'den önce fıkıh ilminin esasları üzerine yapılmış soyut ve teorik bir çalışmanın günümüze ulaşmadığı dikkate alındığında İmâm Şâfiî'nin ilk fıkıh usulü eserinin sahibi olduğunu kabul etmek gerekir. Şâfiî'den önce fıkıh usulüne dair eserler kaleme alındığı

yönündeki bilgi ve anekdotların ise mezhebî polemiklerden kaynaklandığı ve ihtiyatla karşılanması gerektiği anlaşılmaktadır. Şâfiî'nin bu konuda öncü konumunda bulunması da şöyle açıklanabilir: Şâfiî'den önce genel olarak fıkıh ilmi ve özellikle fûrû-i fıkıh alanında oldukça büyük bir mesafe alınmış, iki farklı anlayışın temsilcileri Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) fıkıh doktrinleri belirgin hale gelmişti. Böyle bir zaman diliminde yaşayan müellif bir yandan da farklı İslâm şehirlerinde ortaya konulan fıkıh birikimini yakından tanıma ve fikhî hükümlerin ortaya çıkış süreci üzerine soyut ve kuramsal düşünce üretme fırsatını yakalamış bulunuyordu. Nitekim yakından incelendiğinde Şâfiî'nin bu eserde, İslâm toplumunun mevcut dinî-hukukî pratikleri ve âlimlerin bunlar hakkında ortaya koyduğu bilgi ve değerlendirmelerle ilgili geriye dönük bir çalışma yaptığı, bunların arka planında yer alan soyut ilkeleri bulmaya ve bulgularını belirli bir tutarlılık çerçevesine yerleştirmeye çalıştığı görülmektedir. Şâfiî'nin *er-Risâle*'yi en azından fûrû-i fıkıh çerçevesindeki görüşlerini içeren eserler telif ettikten sonra kaleme almış olması da bu gözlemi desteklemektedir (Şâfiî'nin *er-Risâle*'de önceki eserlerine atıflar yaptığı hakkında bk. *er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, neşreden giriş, s. 12).

Şarkiyatçılar, fıkıh usulü eserlerinin günümüze ulaşan ilk örneklerinin *er-Risâle*'nin yazılmasından yaklaşık bir buçuk asır sonrasına ait olması karşısında bu kitabın geçmişte örneği görülmemiş kuramsal bakış açısına sahip bir çalışma olmasının nasıl izah edilebileceği sorusu üzerinde geniş biçimde durmuşlardır. Bazıları eserin muhtevasına dönük bir metin analizi yöntemi kullanarak özde Şâfiî'nin bazı düşüncelerini ihtiva etse de onun bütünüyle Şâfiî'nin kaleminden çıkmadığını, bazı eklemeler ihtiva ettiğini ve ancak 270 (883) (Melchert, s. 96) veya 300 (912) yılı (Calder, *Studies*, s. 242) dolaylarında nihâf şeklini aldığını iddia etmektedir. Bir başka yazar *er-Risâle*'nin sonraki fıkıh usulü eserlerinden farklı nitelikte bir kitap olduğu ve fıkıh usulü ilminin gelişiminde *er-Risâle*'nin sanıldığı aksine sınırlı bir etkisinin bulunduğu kanaatindedir. Buna göre *er-Risâle*'nin yaklaşık bir asrı aşkın bir süre hemen hiç bilinmemesi ve bu eser üzerine yapılan çalışmaların IV. (X.) yüzyıldan sonra ortaya çıkması fıkıh usulü ilminin *er-Risâle*'den bağımsız biçimde oluşup bir edebî tür olarak tescil edildiğini, dolayısıyla *er-Risâle*'nin bu süreçte "keşfedildiği"-